

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԵՐ ՄԱՄՈՒԼԸ

Պ

ՈՒԺԵՑԻՆՔ ու գուժեցին « Հրատարակչական ընկերութեան » քայքայումը . գրասենյակը ընթերցատեղի դասակարգին համար, այդ տխուր լուրերու ամենէն

ցնցողն էր : Վաղամեծիկ ընկերութեան վրայ կարգացուցան շատ մը արտայայտ դամբանականներ՝ որոնց յաջորդեցին ժառանգաւորութեան խնդիրը, և այժմ կ'իմանանք որ անցեալ տարի գեկա. 10ին (Հ. Տ.) Տփղիսու քաղաքային խորհրդարանի մէջ կը կատարուի նոյն Հրատարակչական ընկերութեան փակման ընդհանուր ժողովը. կ'ակնկալուէր միւլթարական լուր մը, բայց նորէն յուսախաբու-

թին : Ընկերութեան գոյքը կ'որոշուի յատկացընել Երեւանի Հոգեւոր վարանոցի, և ծանօթ Ա. Պօղոսեանցի նուիրած 10,000 ռուպլին նորէն իրեն վերագրանել : Tirez le rideau, la farce est jouée !

Մեր նպատակ չունինք մանրամասն քննելու և գրուածելու նոյն ընկերութեան գործը, բայց միայն այսքան կրնանք ըսել, որ Հրատարակչականը՝ որքան և ակնկալուածին չափ շատ խնամք չի տարաւ իր հրատարակած գրքերու ընտրութեան, բայց նա իր հաւատարիմ և անխնշ գործունէութեամբ՝ երկար տարիներ ամբողջ Հայ գրականութեան և գրականներու բաւական սատար եղաւ, և զոնէ այդ մասին՝ այն արժանի է գրասիրաց և ժողովուրդ գասակարգի երախտագիտութեան : Անտարակոյս նոյն ընկերութեան հրատարակած գրքերը գեո աւելի ուշագրաւ պիտի համարուէին, եթէ թարգմանիչը կամ հեղինակը լաւ և ընտիր գրքեր ներկայացընէին նոյն ընկերութեան : Հրատարակչականը, ինչ որ կը յիշենք, ներկայ ուսանող և ուսեալ բաշ սերունդին հրաւեր կարգաւց՝ օգտակար գրքերու պատրաստութեան : հրաւեր մը, որ կը ցաւինք ըսելու՝ արձագանգ չունեցաւ : Վերջապէս լաւ կամ լաւագոյն, ինչ որ է, այն գործեց, այն աշխատեցաւ Հայ գրա-

կանութեան համար, և այլ էս անտի ակն-
կալիք մը չունինք. ինչպիսի է արդ, որ ուրիշ
հրատարակչական ընկերութիւն մը մեզ հա-
մար անհրաժեշտ կարեւոր չէ՞ և ի՞նչ տեսակ
գրքերու պէտքն կը զգացուի:

*

Ռուսահայ Հրատարակչական ընկերու-
թեան լուծուելէն յետոյ, Պուլկարահայ և
Եղիպատահայ գրական նոր գործիչները՝ մեծ
փափաք ցուցաբերին այնպիսի գործ մը սկսե-
լու: Գովելի և դրուատեղի գաղափար մըն
էր այն: Մենք իրեն Զանգիտատեան այդ և
ատոր նման ո՞ր և է յառաջակիցական ըզձա-
ցեալ շարժման, գուշակեցինք անոր անիրա-
կանալի լինին, զեռ մինչեւ ցայսօր այդ
գեղեցիկ աւետիսէն վերջը, դրական ցոյց մը
չի տեսնուեցաւ և պիտի տեսնուի՞: Գիտէինք
որ այդ գրասէր երիտասարդ գործիչները հրա-
տարակչական ընկերութիւն մը կազմակեր-
պելու և գործելու համար, անատարակցայ կը
կարօտէին մի շնորհքով գումարի, բայց ո՞ր
ազգային հարուստը պիտի վստահէր՝ ի սէր
այդ գրականութեան, այն խանդավառ երի-
տասարդաց՝ բանալ իր դրամարկը: Միթէ
հարուստ հայ ջոկը պայպիսի պարագաներու
մէջ իրատեղը չունէր խոհեմարար շարժելու:
Կարելի է նոյն երիտասարդ ընկերութիւնը
խզով և հաւատարմութեամբ գործէր, բայց
երբ երաշխաւորութեան յենարանը կը պակ-
սի, աճէն տեսակ կասկածներ կրնան ծնունդ
առնել:

Հրատարակչական ինչորոյ մասին հնչա-
կան արձագանգ մ'ալ ելաւ Տ. Արփիարեանի
«Մասիս» թերթին: «Մասիս» կերպով մը
կ'արդարացնէ, Հայ ջոկերու գրականութեան
վերաբերմամբ իրենց բռնած անատարբերու-
թիւնը. և ըստ իրեն, մեր հարուստները թէեւ
աւելի վաճառականութեան տեղեակ են, քան
թէ գրականութեան, սակայն անոնք փութով
օգնութեան կը հասնին ու և է գրական կա-
րեւոր գործի մը, եթէ վստահ ըլլան որ ի-
րենց նուիրատուութիւնը ունայն տեղ պիտի
չի վաննի. շարքավթերթը հրատարակչա-
կան ընկերութեան շատ կարեւորութիւն կու
տայ, և այդպիսի կազմակերպութիւն մը կ'ա-

ռաջարկէ Է. Պոլսոյ Իզմիրեան պատուական
յանձնաժողովոյն:

Անտարակցայ նոյն յանձնաժողովը իբրեւ
հաւատարիմ պահպան գրական բարերա-
րութեանց, կարելի է այդպիսի նուիրաւոր
ութեանց գանձապահ մը ըլլալ. բայց գալով
անոր գործունէութեան՝ արդեօք հասարա-
կութիւնը կրնայ վստահիլ, թէ նա պիտի կա-
րենայ աշարջութեամբ վտարել հրատարակ-
չական արդիւնաւոր ծառայութիւն մը. այդ է
ինչորոյ և նկատողութեան ատենելու ամենէն
կարեւոր կէտն: Նոյն յանձնաժողովոյն ներ-
կայապէս վտարած մրցանակաբաշխութեան
պաշտօնը եթէ թերթերուն մէջ այնքան չի
ծամբմուէր, և եթէ նա իրօք դրուատելի
արդիւնք մը ցոյց տուած ըլլար, անշուշտ
կարելի էր հրատարակչական կազմակերպու-
թիւն մ'ալ անոր վրայ ծանրաբեռնել. բայց
առ այժմ այդ անհնարին կ'երեւի:

Ռուսահայոց մէջ գրական կամ մարդա-
սիրական ընկերութիւնք աւելի գործունէու-
թեան փայլ մը ունին, որոնք երբ անցնին
Թրքահայոց ձեռքը, շուտով կը նսեմանան
և աննշան կերպարանք մը կ'առնուին. ապա-
ցոյց ունինք Իզմիրեան յանձնաժողովոյ վա-
ղեմի Ռուսահայ և Ներկայ Թրքահայ կազ-
մակերպութեանց պատմութիւնը: Պէտք ենք
անաշուստութեամբ վկայել որ նոյն յանձնա-
ժողովոյ ռուսահայ անդամներն աւելի լրջու-
թեամբ և ազատամտութեամբ գործեցին, քան
թէ Թրքահայ անդամները:

Իրօք անհրաժեշտ է հրատարակչական
ընկերութիւն մը, բայց այն ո՞ր և որոնց
ձեռքով կազմակերպելու է, ատոնք են ա-
մենէն մեծ խնդրոյ մասը կէտերն, որոնք լրա-
գրաց մէջ ձեռնուելով, գուցէ բաւական լու-
սաւորուին: Այսքան նոյն ընկերութեան վրայ.
այժմ տեսնենք թէ մեր Հրատարակչական
գործը հասարակաց որքան օգտակար եղած է:

*

Ոմանք առանձին դրբով, այլք ընդարձակ
կամ համառօտ գրութեամբ, մերթ ընդ մերթ
գրեցին ու հրատարակեցին մեր տաղադրու-
թեան պատմութիւնը. բնթերցող հասարա-
կութիւնը նոյն գրութիւններէն քիչ շատ գա-

ղափար մ'ունեցաւ մեր մամլոյ մասին. բայց
զոչ մնաց անոր գործունէութենէն. Հին հայ
մամուլը զուտ եկեղեցական և պատմական
դրձերու հրատարակութեանց ամենամեծ
խնամք տարած է. հինը իբրեւ հաւատարիմ
պաշտպան հին լեզուի, միշտ հին՝ այսինքն
հնոց հասկանալի և նորոց անհասկանալի
լեզուով հրատարակած է ունեցէ գիրք. Բայց
եկաւ ժամանակ մը որ ժողովուրդը դասա-
կարգի մեծ մասին՝ անհասկանալի լեզու մը
մնաց այն, ամէն տեղ իրեն յատուկ դաս-
աբարբառն ունէր՝ և անուս ժողովուրդը իր
տեղւոյն լեզուն միայն կարող էր հասկնալ.
և անհնարին էր որ հայ մամուլը իր սահ-
մանափակ վիճակին մէջ զանազան լեզուով
հրատարակութիւններ սփռէր, որով միակ
տիրապետող լեզուն մնաց դրաբարը. Թամ-
կին յառաջագիմութեան վրէժխնդիր անձեր,
շուտով սկսան հոգի տալ աշխարհիկ լեզուին.
հայ մամլոյ մէջ գրաբարեան և աշխարհա-
բարեան հակառակ հոսանքներ ծագեցան.
բայց սակայն գրական լեզուն աւելի պատ-
կառելի գրականութիւն մը ներկայացուց, քան
ռամկաբարբառը. Աշխարհիկ լեզուն խոշոր
յաղթանակ մը վարած պիտի ըլլար, եթէ
օտար գրականութեան և գիտութեան ամե-
նէն մեծ հեղինակութիւնները կարողանար
հաղորդել ժողովուրդը դասակարգին. Մեր
ներկայ գրականութեան մէջ տիրապետողն
աշխարհիկ լեզուն է, սակայն տակաւին բուն
հանճարներու Հոմերի, Վիրգիլի, Միլտոնի,
և նմանեաց գործերն դասական լեզուի մէջ
բանտարկուած են:

Այն մամուլը որ աշխարհաբարեան պի-
ցագնեբու ձեռագործիքն էր, ինչ գործունէու-
թիւն ունեցաւ. Տարիներէ ի վեր Հայ մա-
մուլը մի միայն աշխարհիկ լեզուի դրօշին
նեղեւ կը ճոնչէ. գրաբարը՝ իբրեւ թանկա-
գին մի գոհար, և շտեմարան մը աշխարհիկ
լեզուի ազդատութեան, զեռ կ'ապրի, առանց
գործելու. Աշխարհիկ լեզուի գրականութիւնը,
չի ստեղծեց այն մեծ գործը որ կը յուսա-
ցուէր. իր գործունէութիւնը խիստ անձուկ
շրջանակ մ'ունեցաւ, զասպիրքեր, վէպեր,
և օրագիրներ միայն ներկայացուց, աշխար-
հաբարեաններուն նոյն խի գրաբարեաններն

աջակից և ձեռնառու լինելով՝ աշխարհիկ գրա-
կանութիւնը դարձեալ ողորմելի խեղճութեան
մէջ գաճաճ կերպարանք մ'առաւ. գրական
լեզուի յաղթահասակ երկասիրութեանց առ-
ջեւ. Միթէ կարող և աշխարհաբարեանի
ներկայացուցիչն՝ Հայկազեան բառարանի,
ընկարծելով Հայոց պատմութեան, Հնախո-
սութեան, Հայաստանի Տեղագրութեան, հա-
ւասար աշխարհաբար գործեր գտնել. Ո՛ր
են աշխարհաբարեան հրատարակեց գոր-
ծերն, ո՞վ անոնց արգելք է՝ ժողովուրդը հաւա-
րակութեան հասկանալի լեզուով ներկայացը-
նելու յիշեալ պատկառելի երկասիրութիւն-
ները:

*

Պիտի գտնուին միամիտներ որ մեր հար-
ցման պատասխան՝ շուտով պիտի տան. պատ-
ճառելով որ այլպիսի երկեր հրատարակելու
համար՝ մեկնեառներ պէտք են, որ ներկայիս
կը պակսին. բայց մենք շատ համոզուած
ենք որ մեր հարուստներէն եթէ ոչ ձեռ
մասը՝ զոնք փոքր մասն պատրաստ է ունէ
գրական գործի օգնելու, եթէ զայն հասա-
րակեց յառաջագիմութեան օգտակար դատի.
շատ անգամ կ'անիրաւինք՝ պախարակելով
հարուստ ազգայնոց անգրասիրութիւնը. Մենք
մեր կղզիացեալ վիճակին մէջ գիտնէր մի
չափաւոր հարուստ արտասահմանեան վա-
ճառական, որ թէև գրականութեան այնքան
լաւ տեղեկն չէ, թէև գրականութենէն վեր
ուրիշ նուիրական գաղափարի մը համար իր
բոլոր հարստութիւնն ալ չի խնայեր, այսու
հանդերձ՝ նա իր ձեռքին մէջ բաւականա-
չափ զամար մը առած, կը կարկառէ այն
վստահելի գրագիտին, որ իր շուրջը ձեռնհաս
մասնագէտներ բոլորած, կարենայ սկսիլ մի
աշխարհաբար համայնագիտական բառագիրը.
Վաճառականը աշխարհաբար աւելի ընդար-
ձակ «Հայկազեան» մը կ'առաջարկէ. բայց
յօժարակամ մասնագէտներ պիտի գտնուին,
որ կարենան մասնակցել այն մեծ ու լայ-
նածաւալ գործին. աշխարհիկ մասնագէտ և
գրականները իրենց գործերով (եթէ ունին)
երաշխատոր կ'ըլլան այլպիսի գործի մը սա-
տարելու:

Մեր հրատարակչական գործունեութիւնը ելծէ մի քիչ լրջութեամբ քննենք, անտա-
րակոյս անոր աղքատութիւնը, խեղճութիւնը
մի միայն մեկնասաներու պակասութեան շնոր
վերապրեր: Օրինակ՝ տարիներ տառջ ուրիշ
մեկնեաա մ'ալ ուզեց վարձատրել այն հե-
ղինակը, որ կարենար մի լաւ հայ հոմանիշ
բառերու բառագիրք մը պատրաստել. մի և
նոյն ատեն աննշան տեղերէն մի քանի տի-
րացունք ալ չհրաւերին արձագանգ տուին.
բայց մինչեւ ցարգ զեռ մէջտեղ գործ չի կայ.
և ըլլալու ալ յոյս կայ: Մենք օրինակները
առաջ չենք տանիր. միայն կ'ուզենք ցոյց
տալ, որ աշխարհիկ լեզուի մասնաւորութե-
թիւնը ժողովուրդ զասակարգին օգտակար
ընելու համար զեռ շատ գործ կը պահանջուի:
Քանի որ ներկայիս հայ հասարակութեան
մեծամասնութիւնը մի միայն աշխարհաբա-
րով և ոչ թէ գրաբարով կամ ուրիշ օտար
լեզուով մը կ'առնու իր մտքին մշակումը,
պէտք է ուժ և ծաւալ տալ աշխարհաբար գր-
քերու: Մեր ներկայ հասարակութեան կարե-
ւոր է լիակատար աշխարհաբար Հայոց պատ-
մութիւն մը, որ աղտաստհմանի մէջ կրնայ
շուտով սպառել և օգտակար ըլլալ. կարե-
ւոր է աշխարհիկ լեզուով՝ եթէ ոչ Հայկա-
զեանի ծաւալով, զանէ անկէց քիչ մը փոքր
Հայերէն «Լատուս» մը իր պատկերներովը.
կարեւոր է ժամանակակից Հայ պատմութիւն
մը. ներկայիս առատահայը, թրքահայը, ար-
տաստհմանի հայ զաղութը, զեռ շունի իր
նշանաւոր անձանց կենսագրութիւնը, և իր
բուն պատմութիւնը. որով այս օրուան սե-
րունդը մի միայն իր ներկայ պատմութեան
հալիւ կարող է մի քիչ տեղեակ ըլլալ, ան-
ցեալը իրեն համար խաւար մ'է, քառա մը.
կարեւոր է Հայաստանի հնութեանց, յիշա-
տակարանաց և եկեղեցական հանգամանաց
աշխարհաբար կոկիկ պատմութիւնը և նկա-
րագրը. կարեւոր են օտարապիլ զասական
քերթողաց զլուս գործոց հանձարեղ գրու-
թեանց դիւրահասկանալի գեղեցիկ թարգմա-
նութիւնները. երեսել պիտականաց գործնա-
կան և վարդապետական երկասիրութեանց
թարգմանութիւնները, բժշկութեան, քի-
միայի, բնագիտութեան, ճարտարարուեստի

և այլ զանազան մասնագիտութեանց վերա-
բերեալ ընտրանօք թարգմանութիւնք. վեր-
ջապէս կարեւոր է ազգային և հանրազգային
ընդարձակ աշխարհաբար համայնագիտա-
րան մը:

Ահաւասիկ ցանկ մը կարեւոր և անհրա-
ժեշտ գրեանց՝ որոնք ողբացեալ Հրատա-
րակչական ընկերութեան չի ներկայացան
կազմ ու պատրաստ: Մեր գրականութեան
անհոնջ մշակները փոխանակ օրական թուու-
ցիկ թերթերու մէջ իրենց մասց պաշարը
ապարդիւն վատնելու, թող աւմն ոք իր մաս-
նաճիւղին համեմատ, ձեռք զարնել վերայի-
շեալ գրքերու. պատրաստէ անոնցմէ մին՝
ինչպէս որ կը պահանջուի և ներկայացնէ
զայն գրաւոր. մեկնասաներու. թող վստահ
ըլլայ որ հայ հասարակութեան մէջ կ'ապրին
հարուստ ջօնքը, որոնք լիովին կը վարձա-
տրեն գրական արժանաւոր մշակները. եթէ
Պոռշեանց մը գտած է Մանթաշօ մը,
Մրմրեան մը պիտի չի կարենայ գտնել իւր
միեան յանձնաժողով մը, կամ փաշա ա-
նուանեալ հայ ջօն մը:

*

Վերջ չի տուած մեր գրութեան, պարտք
կը համարինք պարզել յօդուածին նպատա-
կը: Գուցէ պտնուին անձեր որ մեն այս
զաղափարները խեղճութեամբով մեկնեն (ինչ-
պէս երբեմն կը պատահի), և դարձեալ զայն
պարստաւորի մը համարին ներկայ գրական
անկման, կամ ջատագով մը գրաբար դա-
կանութեան, բայց կը փութանք բտելու, որ
մեր գրութեան զուտ նպատակն է, ներկայ
աշխարհաբար գրականութեան աղքատին վի-
ճակին վրայ՝ անդրադարձնել աշխարհաբա-
րի պաշտպան պատ. գրագիտաց ուշադրու-
թիւնը, և ցոյց տալ անոնց, որ մի միայն
աշխարհաբարի կոյր պահպանողական մնա-
լով, բնաւ նոյն գրականութիւնը զարգացում
և յառաջադիմութիւն չունենար: ցոյց տալ,
որ մի միայն գրաբար գրականութեան դէմ
միամիտ պայքարներ յարուցանելով, պաշա-
պանուած լեզուն չի կարողաւորել. այլ պէտք
է գործել, ընդլիմարել հակառակ հոսան-
քին հաստատ արդիւնք ցոյց տալով: Եւ

գարձեալ որպէս զի մենք հնամալ կամ գրա-
բարամիջ անուանուելու պատուէն զրկուինք,
զեռ անելի պարզ խօսելով, կ'ուզենք ու կը
փափաքինք որ աշխարհաբար գրականութեան
ներկայացուցիչներն չըլլան միայն մի քանի
լրագիրներ, հանդէսներ և կիսկատար վէպեր
և դատագրեր, այլ մեր վերջուշեալ զրգերը:
Այլ եւս նոյն իսկ զբարբառմովը բմբռնած
է որ ի զուր է ընդգիմսդրել աշխարհիկ լե-
զուի հոսանքին, քանի որ այն է անուս և
ուսեալ դասակարգին գործածած և հասկա-
ցած լեզուն. ի զուր է պայքարներ մղել,
վասն զի ֆասը ժողովուրդ դասակարգին կը
զպչի. հարկը կը ստիպէ տեղի տալ. այլ եւս
միաբան գործունէութեան պետքն կը զգա-
ցուի. անցեալը մեզ վկայ, որ աշխարհա-
բարամիջը ինքնուրոյն գրականութեան մը
փայլ մը, մեծ զարկ մը չի կրցաւ տալ, այլ
նորէն գրաբարեաններու վառարաններէն լոյս
ցայտեց նոյն խաւար գրականութեան մէջ.
մասնադէմ աշխարհաբարեանները գիտութիւն-
ները չի կարողացան ժողովրդեան մէջ ծա-
ւալելու. բայց գրաբարեաններու դասակար-
գէն ամէն ճիւղի զրգեր աշխարհիկ լեզուով
հրապարակ ելան. հրատարակութիւններ,
որոնք անտարակոյս բուն մասնադէմներէ
եթէ պտորաստուէին, աւելի յատուկ արժա-
նիք մը կրնային ունենալ:

Ուրեմն մեծ պարտք մը կը ծնչէ ո՛նեւ
հրատարակչական հաստատութեան վրայ.
պարտք մը, որ կը ստիպէ հրատարակիչ
զրգեր, որոնք ժողովուրդ հաստատութեան
մէջ, մտքի զգարի բարեշրջում մը կարենան
առաջ բերել. զրգեր՝ որոնք կարենան ներշնչ-
չել քերթութեան՝ վսեմը, բարձրը և ձգողը.
գիտութեանց՝ ամենէն օգտակարը և ժողո-
վրդականը. պատմութեան՝ ամենէն բա-
րեւորագիշը, ցնցողը և սթափեցուցիչը:

Եւ բմբռններ սր մեր հրատարակչական գոր-
ծը ոչինչ է, եթէ այն հատարակաց համար չէ:
Խառնիւյ երգիծաբան քերթութեան ստեղ-
ծիչն Ճիւղեզբէ Ճիւղեթին շատ իրաւամբ
կ'ըսէր.

*Il fare un libro è meno che niente
Se il libro fatto non rifà la gente.*

Այո՛ ոչինչ է այն գիրքը որ ժողովրդեան
կրթութեան, զարգացման, առաջնորդութեան
և մշակման համար չէ: Եւ այսօր եթէ մեր
մամուլը հրատարակութիւնները մանրամասն
քննենք՝ արդեօք ճշդափ անպէտ, անհամ
զրգեր պիտի գտնենք . . .

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

ԱՐԵԱԼՈՅՍ ԵՒ ԱՐԵԻԵԼՔ

ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

(շար: տես էջ 6)

ԺԳ.

Վախճան Հալաճանաց եւ Հալաճչաց.

Տրդատ կոփահարէ գիւլածիչն

Մաքսիմիլիս:

ՅԻՇԱՏԱԿՔ Սուրբ Նախատակաց կըր-
նան զմեզ շատ հեռացընել մեր նպատակէն,
եթէ ուզենք յերեւան հանել այլ եւս անոնց
նմաններ. այլ բաւական համարուի այսչափս
իրեւ ժողովի փունջ մի կարմրուկ ծաղկանց,
նախ Գրիստոսի և ապա իրենց արեամբ ու
առգուած դրսիստին. որ և համեմատութեամբ
իրենց բազմութեան՝ և ոչ իրեւ մի ի հա-
զարաց և երկու ի բիւրուց է. զի այդ քրիս-
տոնէութեան առաջին երկից դարուց տասն
այլեւայլ անգամ կրկնուած հալածանաց ա-
տեն, ի Ներոնէ մինչեւ ի Լիկինիոս, համա-
րին քննիչ վկայաբանք իրեւ տասն ու մէկ
միլիոն մարտիրոս եղած. որպէս զի, հաշուէ
Սուրբ մի (Լիկուորի) տարուել ամէն մէկ ու
րուան 30.000 հոգի կ'ըլլայ. իսկ այս վերջին
կամ Գիտկոտիանոսի կոչուած հալածանքն
ամենէն արիւնահեղն ըլլալով, աւելի այլ բազ-
մաթիւ պիտի ըլլան վկայքն: Նոյն համեմա-